

Den omöjliga arbetarlitteraturen?

– Svensk arbetardiktning och kanon

Christer Ekholm

Arbetarlitteratur är litteraturhistoriskt sett en strömning som inte är lätt att hantera, helt enkelt eftersom den i sitt väsen är något annat än den diktning som litteraturhistorieskrivningen i allmänhet värdesätter och fokuserar. Denna annanhet antyds redan i Lars Furulands klassiska definition, när den allmänna bestämningen i termer av en litteratur av, om och för arbetare suppleras med anmärkningen att det är ”*idéinnehållet* i verken, deras ideologiska förankring, som är det viktigaste kriteriet på arbetardiktningen” (2006: 34). Perspektivet leds vidare i en receptionsorienterad riktning av Magnus Nilsson, när han i en artikel i Nordiskt nätverk för arbetarlitteraturforskningens första antologi 2011 pläderar för en förståelse av arbetarlitteraturen som en produktion av klassmedvetande, och därmed en i förhållande till andra och dominerande typer av verklighetsgestaltning alternativ, mothegegonisk praktik (2011: 199 ff.). I likartade ordalag beskriver Beata Agrell det hon benämner ”arbetarlitteraritet” som ett synliggörande av ”en ofta undanträngd aspekt av samhället, nämligen dess *klasskaraktär*” (2017: 36). Självt har jag sökt fånga in arbetarlitteraturens väsen i termer av den som en ”mindre litteratur”, det vill säga som en subversiv och politisk diktning som inte är ett talande i egen sak, i egen person, utan träder fram som ”ett uttryck för och en aktiverande produktion av en kollektiv identitet” (Ekholm 2017: 155). Jag har även anlagt en pragmatisk förståelse med fokus på skrivandet, förmedlingen och läsningen av texter *som* arbetarlitteratur, det vill säga med en orientering mot den diskursiva process ”där skribenter, förlagsfolk, litteraturhistoriker, recensenter, läsare, etcetera är aktörer på ett fält där just begreppet ’arbetarlitteratur’ är den centrala gravitationspunkten” (Ekholm, 2020: 18).

Det finns alltså en tankemässig linje i forskningen enligt vilken den arbetarlitterära strömningen inte låter sig adekvat fångas in utan ett fokus på att det är fråga om en i särskilt hög grad funktions- och situationsorienterad diktning, där *riktning* och *verkan* är mer relevanta bedömningsgrunder än en romantisk-modernistisk verketetisk betoning av författarindividens personliga uttrycksförmåga och de litterära texternas förhållande till kontingenta värderingar vad gäller konstnärlig utformning, det vill säga till estetiska kriterier. En fråga värd att ställa är vad detta innebär för arbetarlitteraturens relation till den litterära kanon, det vill säga till, för att tala med Staffan Bergsten, ”de diktverk vilka oberoende av enskilda läsares och forskares personliga tycke och smak anses utgöra det omistliga arv som varje ny generation har att tillägna sig och föra vidare” (1990: 24).

Kanon har förstås med bildning att göra, vilket också Bergsten betonar när han liknar den vid ett radband med olika stora pärlor. Det fåtal som tillhör den högsta magnituden, de verkliga klassikerna, måste alla personer med anspråk på litterär bildning läsa, och helst läsa om flera gånger under sitt liv, medan mängden däremellan av halvstora och små pärlor kan växla och inte behöver studeras lika ingående (1990: 25). Men hur produceras egentligen kanon och var finns den? Frågan är laddad, vilket inte minst litteratursociologen John Guillory i *Cultural Capital. The Problem of Literary Canon* (1993) har satt fingret på genom en analys av den amerikanska kanondebatten och hur dess dolda eller omedvetna antaganden är relaterade till en social och institutionell kontext för reproduktion av litterära värden. För Guillory är kanonicitet inte en egenskap i verket själv, utan i dess förmedling (1993: 22 ff.), och viktiga aktörer i denna förmedling är, anmärker Bergsten, litteraturhistorikerna (1990: 26 f.). Urvalet och framskrivandet av författarskap och litterära verk i litteraturhistoriska handböcker och översiktsverk är ett görande av kanon med starkt inflytande inte minst på vilken litteratur som fokuseras i vårt utbildningssystem. Och vad gäller grundvalen för *hur* litteraturhistorieskrivningen förhåller sig till och sorterar sitt material darrar inte Bergsten på manschett: ”ytterst är urvalskriteriet estetisk kvalitet, vilket inte kan fastställas annat än på subjektiv grund. En värdering som delas av ett flertal upplysta individer uppnår åtminstone ett sken av objektivitet, och det får i allmänhet räcka inom de estetiska vetenskaperna” (1990: 32). Med Barbara Herrnstein Smith låter sig Bergstens synpunkt preciseras: litterärt värde är *kontingent* snarare än ”subjektivt”; det är inte en egenskap hos vare sig verket eller mottagaren utan en produkt av det litterära system inom vilket läsaren/litteraturhistorikern befinner sig (1988: 15 ff.).

En viktig bakgrund här är att litteraturhistorieskrivningen i modern tid är präglad av den splittring av det litterära fältet som realiserades från och med slutet av 1800-talet och som bland andra Jürgen Habermas och Pierre Bourdieu har tecknat; det vill säga en splittring mellan dels den stora massan av konsumenter, det som Bourdieu kallar *storproduktionens fält*, och dels minoriteter av resonerande specialister, det som Bourdieu benämner *den begränsade produktionens fält* (Bourdieu, 2000:190 ff.). Litteraturhistorieskrivningen har under modern tid varit uppenbart orienterad mot den begränsade produktionens fält, och därtill styrd av detta fälts framhållande av att det viktigaste när det kommer till ett konstverks funktion är att *sakna* funktion, eller åtminstone att formen eller det estetiska ges företräde framför funktionen (Bourdieu 1990: 212 ff.).

Kanoniseringen av den svenska arbetarlitteraturen

I *Den möjliga litteraturhistorien* ger Gunnar Hansson en starkt kritisk bild av den svenska litteraturhistorieskrivningen under 1900-talet. Via en genomgång av centrala verk av sådana som Henrik Schück, E. N. Tigerstedt, Erik Hjalmar Linder och Lennart Breitholz, kommer Hansson fram till att den kanon som där konstrueras består av litteratur som enligt forskares och andra specialisters uppfattning har vissa estetiska och litterära kvaliteter, eller som har varit av betydelse för tillkomsten av annan litteratur som de anser ha sådana kvaliteter: "Ett dominerande och sammanhållande perspektiv i handböckerna är specialisternas uppfattning om vad som är god litteratur" (1995: 46). Hansson menar vidare att de verkliga läsarna och deras perspektiv är så gott som helt frånvarande, medan däremot författarnas biografi och synpunkter ständigt vävs in i framställningarna.

Läsarnas skapande av mening och värden i de litterära texterna har inte ansetts höra till litteraturens historia, och deras uppfattningar om vad som är god, läsvärd och intressant litteratur har inte haft något inflytande på urval och tyngdpunkter i de litteraturhistoriska handböckerna. (Hansson 1995: 46 f.)

Hanssons grundläggande beskrivning av kanon och kanonisering som styrd dels av ett värderande fokus på estetik och konstnärlighet, och dels en ensidig inriktning på författare och författarskap, det vill säga på skrivandets verklighet, på bekostnad av receptionella aspekter, innebär en avgörande spänning när det kommer till arbetarlitteraturen. Det handlar inte bara om det som Hansson påvisar apropå den tidiga svenska arbetarlitteraturen; att försäljningen av böcker av Alfred Kämpe,

Fredrik Ström, Leon Larsson, Karl Östman och Maria Sandel vida överskred den av samtida och starkt kanoniserade författare som August Strindberg, Selma Lagerlöf, Gustaf Fröding och Hjalmar Söderberg (Hansson 1995: 49–60). Det handlar också och inte minst om att den arbetarlitterära strömningen som retoriskt inriktad på verkan och funktion, snarare än på författarindivid och uppfattat konstnärligt utförande, helt enkelt framträder som i teorin omöjlig i kanon som den i praktiken konstrueras.

Ändå har ju arbetarlitteraturen skrivits in och är idag en självklar del av vår svenska litterära kanon. Med det föregående i beaktande är hur detta har gått till ingen överraskning. Alltifrån Erik Hjalmar Linders band om 1900-talet i *Ny Illustrerad Svensk Litteraturhistoria* från 1949 via den av Lennart Breitholtz redigerade *Epoker och diktare* från 1972 och Ingemar Algulins del av *Litteraturens historia i Sverige* från 1987, fram till Lars Furulands avsnitt om arbetarlitteratur i sjubandsverket *Den Svenska Litteraturen* som utkom 1987–1990, har vi en behandling av arbetarlitteraturen som är starkt präglad av de praktiker som Hansson pekar ut. Det är fråga om en stark fokusering av författaren och skrivandets kontext tillsammans med tydliga uttryck för att urval och värdering är relaterat till litteraturhistorikerns bedömning av estetisk halt.

Vad gäller den tidiga arbetarlitteraturen – som hos Linder och Breitholtz får mycket lite utrymme, vilket dock utökas hos Algulin och framför allt hos Furuland – lyfts genomgående fram att det är fråga om författare med en annan bakgrund än de borgerliga diktarna och att det handlar om en litteratur skriven under andra villkor än deras. Lika genomgående är att en estetisk bedömning kommer i dagen som tenderar att göra beskrivningen av den tidiga arbetarlitteraturen till blott ett pliktskyldigt preludium till den arbetardiktning som i första hand lyfts fram och ges utrymme och rang, nämligen 1930-talslitteraturen. Och 30-talslitteraturens företräde konstrueras framför allt i termer av den nya arbetarförfattarens konstnärliga medvetenhet och personlighet tillsammans med verkens textimmanenta konstnärlighet.

Den omöjliga arbetarlitteraturen blir alltså kanoniskt möjlig genom att skrivas fram som relevant och värdefull i ett för litteraturhistorieskrivningen gängse orienterings- och värderingsperspektiv, knutet till den begränsade produktionens litterära fält. Man kan med fog fråga sig om inte detta förfarande reducerar viktiga aspekter av arbetardiktningens särart, en reduktion som med Raymond Williams terminologi

faktiskt skulle kunna förstås som ett den dominerande kulturens ”infogande” av oppositionella former av kultur, ett infogande som träder i kraft dels genom selektion, att vissa aspekter väljs ut medan andra trycks undan, och dels genom att det oppositionella ”omtolkas, späds ut eller stöps i former som stöder eller åtminstone inte motsäger andra element inom den verksamt dominerande kulturen” (Williams 2012: 377).

Att göra det omöjliga möjligt: arbetarlitteraturen som retorik

Vilka alternativ står då till buds för att förändra detta sakernas tillstånd, och vad skulle en sådan förändring kunna leda fram till? För Gunnar Hansson är saken klar. Vad som måste till från litteraturhistorieskrivningens sida är ett övergivande av det ensidiga fokuset på litteraturens tillkomst och värderingen av texternas konstnärliga halt, till förmån för ett intresse för de verkliga läsarna: på hur många och vilka de var, på hur de läste, på vad de fick ut av läsningen, på hur läsningen har förändrats över tid, och så vidare (Hansson, 1995: 145). Inte minst pläderar Hansson för ett litteraturhistoriskt intresse för ”läsarens skapande av mening och värden i de litterära texterna” (1995: 46). Detta är givetvis en spännande öppning och en hel del litteratursociologiska projekt har på senare tid gått fram i just denna riktning (se t. ex. Bergenmar & Karlsson 2022), och vad gäller proletär läsning utgör Jonathan Roses *The Intellectual Life of the British Working Classes* (2001) och Martyn Lyons *Readers and Society in Nineteenth-Century France. Workers, Peasants, Women* (2001) viktiga pionjärinsatser. Med det sagt präglas denna läshistoriska ansats av uppenbara svårigheter, såväl på grund av att ’vanliga’ läsares läsning är mycket lite dokumenterad som med hänvisning till det grundläggande metodologiska problem som rör i vad mån en dokumentering av litteraturläsning per se över huvud taget är möjlig.

En annan väg att gå vad gäller anläggandet av ett receptionsperspektiv representeras av det som bland andra Beata Agrell har arbetat mycket med – inte minst vad gäller arbetarlitteratur – nämligen att responseestetiskt fokusera de litterära texterna som mottagarinriktade yttranden, som bäddar för specifika sätt att läsa, förstå och reagera (se t.ex. Agrell 2003). Båda dessa orienteringar är i linje med Raymond Williams plädering för en icke-modernistisk uppfattning av konstverket inte som ett objekt, där den verkliga relationen alltid anses vara ”smaken, läsarens sensibilitet eller skolning, och det isolerade verket”, utan som *praxis*, som ”aktivitet” (2012: 384 f.).

Vad gäller just arbetarlitteraturen och dess annanhet antyder Agrell ett sätt att på ett litteraturhistoriskt produktivt vis förena dessa båda vägar och deras inriktning på diktningen som praxis. Agrell utgår då från den retoriska teori som formulerats av Lloyd F. Bitzer (och vidareförts av Carolyn R. Miller), enligt vilken det retoriska yttrandet beskrivs som fundamentalt pragmatiskt:

it comes into existence for the sake of something beyond itself; it functions ultimately to produce action or change in the world; it performs some task. In short, rhetoric is a mode of altering reality, not by the direct application of energy to objects, but by the creation of discourse which changes reality through the mediation of thought and action. (Bitzer 1968: 3)

Det retoriska yttrandet karaktäriseras mer specifikt, anmärker Bitzer, av att vara ett svar på en krisartad situation, ett nödläge, som kan påverkas (i positiv riktning) av ett yttrande (1968: 6), och av att vara inriktad på en publik som är "capable of serving as mediator of the change which the discourse functions to produce" (1968: 9). Mot denna bakgrund gör Agrell gällande att arbetarlitteraturen är retorisk så till den grad att det är fråga om ett särskiljande generiskt kännetecken:

Since *exigence* is "an objectified social need" that motivates the text as rhetorical act, it is clear that working-class literature is typical in that respect, permeated with social criticism as it is. In its early days the social criticism of working-class literature was often conveyed in explicit didactic and agitational strategies, but what is left today is a pragmatic orientation with a strong addressivity. (Agrell 2015: 293)

Denna betoning av arbetarlitteraturens 'retoriskhet' bereder väg för en litteraturhistorisk inkludering som desarmerar de gängse kanoniseringsprocessernas fokus på individ, objekt och estetik, och i stället öppnar upp för och lyfter fram arbetarlitteraturen som läsorienterat tilltal och funktion inom ramen för en vid social och politisk kontext. Arbetarlitteraturens värde ligger så sett inte minst i att det arbetarlitterära yttrandet inte blott utgår från ett givet nödläge, utan i sig uppmärksammar mottagaren på det påträngande problem som denne står inför (och har potential att lösa) (jfr Vatz 1973: 156 ff.). De olika och över tid skiftande former och grepp som återfinns i arbetarlitterära verk låter sig alltså förstås och bedömas som läsorienterade verktyg i bruk såväl för att belysa som att påverka, i stället för som element i ett estetiskt objekt. Här öppnar sig en dörr där inte bara den omöjliga arbetarlitteraturen blir möjlig, utan också en ny form av litteraturhistoriografi, med läsare och läsning i fokus för en behandling av litteraturen som talhandling och

effekt, det vill säga i termer av såväl illokutionaritet och performativitet som perlokutionaritet (se Austin 1973). En sådan litteraturhistoriografi skulle i sig formera sig till ett radikalt alternativ till den hittills framskrivna, selektiva ”traditionen”, den ’verkligt betydelsefulla historien” (Williams 2012: 377), inte minst genom att i och med sin receptionsorienterade praxis producera och fokusera andra typer av värden och betydelser än dem som det litterära systemet fortsatt håller fram som de centrala.

Epilog

Inledningen av Martin Kochs *Arbetare. En historia om hat* (1912) är en av de mäktigaste i den svenska arbetarlitteraturens historia. I filmiskt presens och genom vindlande meningar skildras stadens övergång från gryning och morgon med fokus på det myller av proletärer som ”spöklikt” rör sig framåt på väg till arbetsplatserna, ”en tät massa av gråa, skymtande skuggor” (1912: 7):

Det är stövlars dån och smällande klackars takt; det är den kalla morgonens tystnad över deras huvuden, det är stengatans håliga genljud under fötterna – sådan är sången, morgonsången, arbetareflodens sång. [...] Seg, seg går den här så stilla fram, steg för steg som öka takten, de hinna, de finna sig fram, de vinna sitt mål – entonig, utan glädje här, utan skratt eller buller – gråa spöken likna de, drömmens gestalter i sömnen, tunga, böjda av år utan vila, pinade jämt av drömmar utan ro. (Koch 1912: 8 f.)

Den dehumaniserande blicken är ett effektivt grepp som poängtering av arbetarnas svåra tillvaro, en tillvaro som, anmärks det, är radikalt annorlunda och radikalt åtskild från de bättre bemedlades: ”I stängda hus, bakom noga reglade dörrar, sova ännu adel, borgare och brackor. [...] Inte ett ljud tränger upp och in till dem från det tysta sorlet där nere på gatan” (1912: 15). Men mitt i allt detta lyfter Koch in explicit retorik, i form av ett på en husvägg uppklistrat plakat med väldiga röda bokstäver:

Bort med Jesus-kulten!
Ner med den förbannade kärleksreligionen!
Endast det organiserade hatet kan hjälpa arbetarna! (Koch 1912: 5 f.)

De frammyllrande människorna ser uppropet och reagerar på det på olika vis; några är likgiltiga, medan andra känner smärta in i själen; några lyser upp eller nickar

gillande, medan andra känner att man nu ”äntligen lyckats åstadkomma någonting, som måste drabba det förbannade samhället med ett dråpslag, nu ska allt brackorna bli arga igen!” (1912: 11). Men brackorna sover, och innan de hunnit vakna är de röda orden borta, och politiken är ersatt av polis:

Vid hörnet, där ungsocialisternas uppklistrade plakat nyss gormade så gällt, stå några poliser. En stannar kvar på passet, två andra gå vidare. Uppropet är samvetsgrant bortrivet, några smutsvita fläckar visa var det varit klistrat. Här och där ur hoparna av skyndande arbetare skjutas skarpa blickar efter poliskaskarna. Protesten från de omedvetnas värld är hastigt kvävd. (Koch 1912: 14)

Kochs magnifika skildring säger mycket, men inte minst, att det arbetande ordet svarar, uppmanar och väcker gensvar, men att dess liv som sådan nödlägesorienterad praxis är skört och institutionellt hotat. Det är ett hot som litteraturhistoriografin och diskussionen om arbetarlitteraturens kanonicitet framledes inte bör förbise.

Källor

- Agrell, Beata 2003. ”Gömman det lästa i sitt inre. Fromhet och klasskamp i tidig svensk arbetarprosa”. *Ord & Bild*, nr 4: 66–77.
- Agrell, Beata 2015. ”Genre and Working-Class Fiction”. I Auken, Sune, Palle Schantz Lauridsen & Anders Juhl (red.), *Genre and...* Köpenhamn: Ekbátana: 286–327.
- Agrell, Beata 2017. ”Arbetarlitteratur och arbetarlitteraritet. Metoddiskussion med tillämpningar”. I Hamm, Christine, Ingrid Nestås Mathisen & Anemari Neple (red.), *Hva er arbeiderlitteratur? Begrepsbruk, kartlegging og forskningstradisjon*. Bergen: Alvheim & Eide: 13–52.
- Austin, J. L. 1962. *How to Do Things with Words. The William James Lectures Delivered at Harvard University at 1955*. Oxford: Oxford University Press.
- Bergensmar, Jenny & Maria Karlsson 2022. *Lagerlöfs läsare. Allmänhetens brev till Selma Lagerlöf*. Göteborg: Makadam.
- Bergsten, Staffan 1990. *Litteraturhistoriens grundbegrepp*. Lund: Studentlitteratur.
- Bitzer, Lloyd F. 1968. ”The Rhetorical Situation”. I *Philosophy and Rhetoric*, 1 (1): 1–14.
- Bourdieu, Pierre 2000. *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*. Övers. Johan Stierna. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Breitholtz, Lennart (red.) 1972. *Epoker och diktare 2. Allmän och svensk litteraturhistoria*. Stockholm: AWE/Gebbers.

- Ekholm, Christer 2017. "Arbetarlitteraturen som mindre". I Hamm, Christine, Ingrid Nestås Mathisen & Anemari Neple (red.), *Hva er arbeiderlitteratur? Begrepsbruk, kartlegging og forskningstradisjon*. Bergen: Alvheim & Eide: 153–168.
- Ekholm, Christer 2020. "Vad är en arbetarförfattare? Författaren som legend och funktion i konstruktionen av ett verk som arbetarlitteratur". I Fahlgren, Margaretha, Per-Olof Mattsson & Anna Williams (red.), *Arbetarförfattaren. Litteratur och liv*. Möklinta: Gidlunds: 15–26.
- Furuland, Lars 2006. "Arbetarlitteraturen i Sverige – från kampdikt till arbetarspel". I Furuland, Lars & Johan Svedjedal, *Svensk arbetarlitteratur*. Stockholm: Atlas: 19–430.
- Guillory, John 1993. *Cultural Capital. The Problem of Literary Canon Formation*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hansson, Gunnar 1995. *Den möjliga litteraturhistorien*. Stockholm: Carlssons.
- Herrnstein Smith, Barbara 1988. *Contingencies of Value. Alternative Perspectives for Critical Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Koch, Martin 1912. *Arbetare. En historia om hat*. Stockholm: Bonniers.
- Linder, Erik Hjalmar 1949. *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fyra decennier av nittonhundratalet*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lyons, Martyn 2001. *Readers and Society in Nineteenth-Century France. Workers, Peasants, Women*. Basingstoke: Palgrave.
- Lönnroth, Lars & Sven Delblanc (red.) 1989. *Den svenska litteraturen. Modernister och arbetardiktare*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Nilsson, Magnus 2011. "Arbetarlitteratur, teori, politik. Utkast till ett marxistiskt program för forskning och undervisning om svensk arbetarlitteratur". I Jonsson, Bibi, Magnus Nilsson, Birthe Sjöberg & Jimmy Vulovic (red.), *Från Nexø till Alakoski. Aspekter på nordisk arbetarlitteratur*. Lund: Absalon: 199–208.
- Olsson, Bernt & Ingemar Algulin 1987. *Litteraturens historia i Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Rose, Jonathan 2001. *The Intellectual Life of the British Working Classes*. New Haven: Yale University Press.
- Vatz, Richard E. 1973. "The Myth of the Rhetorical Situation". I *Philosophy and Rhetoric*, 6 (3): 154–161
- Williams, Raymond 2012. "Bas och överbyggnad i marxistisk kulturteori". Övers. Gunnar Sandin. I Furuland, Lars & Johan Svedjedal (red.), *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*. 2. uppl. Lund: Studentlitteratur: 369–387.

